

Anna Odrowąż-Coates¹

Neoliberalna, globalna twarz rządomyślności – anglojęzyczna przestrzeń ekskluzji/inkluzji społecznej

Artykuł zawiera przemyślenia natury teoretycznej, poparte analizami danych zastanych, dotyczących ekspansji języka angielskiego jako strategii rządomyślności neoliberalnych elit politycznych. Można przyjąć, że klasy średnie i pracujące zaczynają uznawać znajomość języka angielskiego za warunek konieczny inkluzji społecznej w świecie globalnej gospodarki i globalnej nauki. Wykorzystując *Kapitał w XXI wieku* (Piketty 2015) zarysowano problematykę centrum i peryferii globalnej ekonomii i jej amerykańsko-centrycznego oblicza oraz centrum i peryferii globalnej nauki i dominacji języka angielskiego w powszechnym obiegu badań i teorii naukowych. Dyskusja osadzona jest w nurcie teorii krytycznej, ze szczególnym uwzględnieniem prac Michela Foucaulta. Foucault kwestionuje to, jakimi uzasadnieniami dla swoich działań posługujemy się jako istoty racjonalne i pyta o zagrożenia płynące z naszej racjonalności, w tej dyskusji dotyczące nauki języka angielskiego.

Słowa kluczowe: bio-władza, bizno-władza, inkluzja, ekskluzja, rządomyślność neoliberalna, język angielski

The neoliberal, global face of governmentality –
The English speaking space of social exclusion/inclusion

This paper is of a theoretical nature and is based on secondary data analysis that refers to expansion of the English language as a governmentality strategy of neo-liberal political elites. It is argued that for middle-class and working-class people, the English language has become a necessary prerequisite of social inclusion in the world of globalized economy and globalized science. Piketty's *Capital* (2013) outlined the problem of the center and the periphery of the US-centric global economy. The discussion is embedded in critical theory, with particular emphasis on the works of Michel Foucault. Foucault questions the

¹ Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie; www.odrowaz-coates.com; acoates@aps.edu.pl

reasons we use as rational beings and asks about the risks of our rationality, in this case related to studying English as a foreign language.

Key words: bio-power, busno-power, inclusion, exclusion, neoliberal governmentality, English

Rządomyślność, narzędziem władzy i dominacji

W niniejszych rozważaniach teoretycznych wykorzystano celową analizę danych zastanych, ukierunkowaną na odnalezienie związku rozprzestrzeniania się języka angielskiego na świecie z pojęciem rządomyślności. Zabieg ten jest obarczony oczywistym subiektywizmem poznawczym, z góry narzucając tezę wynikającą z uwarunkowań społeczno-kulturowych autorki tych rozważań. Niemniej jest on zgodny z wypowiedzianą w 1847 r. przez filozofa Henryka Davida Thoreau tezą, że „nieposłuszeństwo jest prawdziwą podstawą wolności, a posłuszni muszą być niewolnicy”, która nakłania do kwestionowania zastanych prawd i kwestii uznawanych za oczywiste. Co więcej, za kierunkowskaz dyskursywny celowo obrano metodologiczne nieposłuszeństwo Paula Feyerabenda, które legitymizuje chaos wolnych myśli i podejść ontologicznych do wybranych w tym manuskrypcie analiz. Myśl Thoreau jest wystarczającym uzasadnieniem podejścia krytycznego do wszelkich, nawet najbardziej afirmowanych w danym kręgu społecznym prawd. Co za tym idzie, refleksje Michela Foucaulta można poddawać ciągłym krytycznym rewizjom, gdyż są one stale aktualne i otwarte na poszukiwania nowych ram. Dzieje się tak zapewne dlatego, że są nadzwyczaj plastyczne i podatne na wielowątkowe interpretacje czy reinterpretacje, z uwagi na swoją niedopowiedzianą, niedookreśloną naturę. Koncepcja rządomyślności, z franc. *gouvernementalité*, najczęściej występuje w literaturze światowej w swojej anglojęzycznej wersji, tj. *governmentality* (znalezionej w 863 000 publikacjach naukowych przy pojedynczym wyszukiwaniu w Internecie – 2.02.2017) i odnosi się do sposobu, w jaki państwa kontrolują zachowanie jednostek poprzez przeniesienie kontroli zewnętrznej do sfery ich własnych motywacji i dążeń. Pojęcie to do pewnego stopnia łączy się z aparatem ideologicznym państwa, o jakim pisze Louis Althusser (1971), niemniej u Foucaulta jest to zjawisko jeszcze mniej zauważane czy uświadamiane przez podmioty poddane jego oddziaływaniu, na wskutek towarzyszącej mu racjonalizacji.

We wcześniejszych koncepcjach Foucault (1970) zauważa, że wszelkie idee i wiedza są uzależnione od uprzednich „kodów wiedzy”, kodów zdeterminowanych między innymi przez relacyjność języka. Foucault zauważa także, że działania ludzkie podyktowane są obowiązującym dyskursem, który jest zdolny do horyzontalnego i wertykalnego rozprzestrzenienia przejawów władzy. Ponadto,

zarówno dyskursywne, jak i materialne praktyki imperializmu, w odbiorze Abdula Jan-Mohameda (1985: 64) występują wspólnie. Spoglądając więc na coraz szersze występowanie języka angielskiego w przestrzeni publicznej, należy poddać krytycznej analizie zarówno dyskurs polityczny, społeczny i edukacyjny, jakie towarzyszą temu zjawisku, oraz materialne przejawy działające wzmacniająco na ten fenomen popularyzacji języka angielskiego w sferze publicznej. Sam dyskurs w świetle teorii socjolingwistycznych jest nośnikiem władzy, a udział w światowym dyskursie może zależeć od umiejętności językowych partycypujących w nim grup społecznych. Jak słusznie zauważa Dipesh Chakrabarty (2000), myśliciele i naukowcy pozostają niewidzialni dopóty, dopóki nie zaczną pisać po angielsku lub gdy ich teksty nie zostaną na ten język przetłumaczone.

Foucault postrzega mechanizmy rządomyślności w dość neutralnym świetle, raczej jako swoiste przewodnictwo i wskazywanie bezpiecznego kierunku czy wręcz pewien rodzaj „opieki pastoralnej”. U Foucaulta władza jest produktywna, a nie represyjna czy negatywna, gdyż wyposaża jednostki w tzw. *la raison* (*reason*), czyli powód, dążąc do dyscyplinowania ich zachowań. Ten powód, racja, przesłanka czy uzasadnienie to sposób, w jaki jednostki i grupy społeczne wytwarzają bariery i konstruują swoje możliwości i szanse życiowe. Niemniej, nie sposób nie zauważyć niebezpieczeństw wynikłych z racjonalnej natury człowieka. Foucault pyta: „Jakimi racjami posługujemy się? Jakie są ich efekty historyczne? Jakie są ich ograniczenia i niebezpieczeństwa z nimi związane? W jaki sposób możemy istnieć jako byty racjonalne, szczęśliwie **zaangażowane w praktykowanie racjonalności**, nieszczęśliwie poprzecinanej niebezpieczeństwami wewnętrznymi (...)” (por. Foucault 1982²). Ze swojej natury i uwarunkowań społecznych skazani jesteśmy – w pewnym sensie – aby zobowiązać się do działań racjonalnych, tj. zgodnych z interesem swoim i jednocześnie interesem społecznym, znajdującym się nieustannie w polu oddziaływania rządomyślności.

Rządomyślność w polityce społecznej dotyczącej edukacji

Zdaniem Michaela Oakeshotta (1962) edukacja jest zdeformowana przez racjonalność, a szczególnie przez racjonalność polityczną. Tymczasem Thomas Lemke widzi rządomyślność w jeszcze bardziej negatywnym świetle, które oddziałuje przede wszystkim na edukację. Według Lemke, *gouvernementalité* jest wdrażana jednostkom w procesie edukacyjnym. Rządomyślność jest tu niemal spersonifikowana,

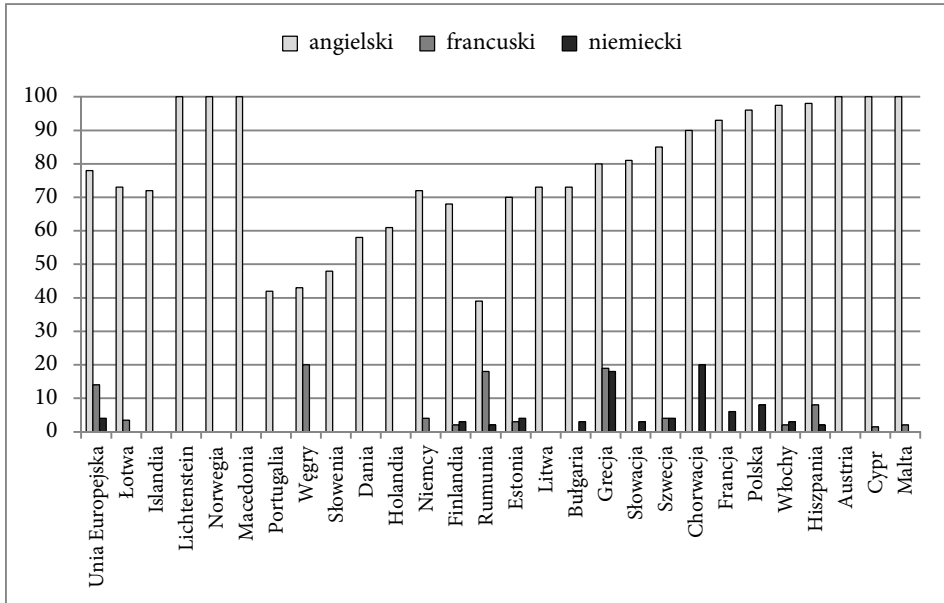
² „What is the reason that we use? What are its historical effects? What are its limits, and what are its dangers? How can we exist as rational beings, fortunately **committed to practicing a rationality** that is unfortunately criss-crossed by intrinsic dangers (...)” [*Space, knowledge and power: Interview*, Skyline, March 1982, p. 19].

gdyż wykorzystuje edukację w celu wdrożenia samej siebie, do zbioru przekonań, celów i aspiracji jednostek, poddanych procesom edukacyjnym, dając im poczucie, że są one ich własnymi przekonaniem i pragnieniami (por. Lemke 2002). Stąd możemy czerpać motywację do nauki języka angielskiego, żyjąc w przekonaniu, że jego znajomość jest nam potrzebna do bycia częścią większego świata czy do odniesienia sukcesu w nauce i w pracy. Siłę oddziaływania rządomyślności, choć nie bezpośrednio, można odnaleźć w koncepcji Stafa Callewaerta, który dopatruje się utraty umiejętności krytycznego spojrzenia na pewne obszary życia przez teoretyków, zanurzonych w określonych paradygmatach szkolnych i określonej ramie ideologicznej (doksa), niepozwalającej na kwestionowanie pewnych praktyk, uznanych niejako za oczywiste (Popkiewicz & Fendler 1999: 10). Co więcej, to właśnie intelektualiści mają być przekazywaczami i krzewicielami *gouvernementalité*, ulegając jej racjonalnym argumentom. To osoby wykształcone tworzą programy nauczania, podporządkowane rządomyślności. Sposób, w jaki powstają programy nauczania, jak są tworzone, legitymizowane i wdrażane, dla Carlosa A. Torresa (1990) są podstawowym zagadnieniem dla teorii krytycznej i socjologii politycznej, które to słusznie zastanawiają się nad zbiurokratyzowanymi, zracjonalizowanymi relacjami władzy, wpływów i autorytetów, dyktujących i uprawomocniających przebieg interakcji społecznych. Poprzez koncepcję rządomyślności Foucault domaga się odpowiedzialności i kwestionuje polityczną suwerenność relacji interpersonalnych i międzygrupowych w społeczeństwie. Może kojarzyć się też z bezwiedną Althusserowską interpelacją – *interpellation* (Althusser 1976), nabywaną w procesie socjalizacji, działającą subtelnie, ale z premedytacją, by uzyskać dobrowolną akceptację jednostek dla pozornie wybranych przez nie same: tożsamości, ról i celów życiowych (por. Odroważ-Coates 2015: 37). Althusserowskie ideologiczne aparaty państwa, tj. rodzina, szkoła, media, Kościół, administracja i system polityczny – są na usługach rządomyślności. Rządomyślność, jako koncepcja, skupia swoją uwagę na praktykach indywidualnych i społecznych oraz uprawomocniających je powodach racjonalnych, a w zasadzie na relacjach między działaniami, zasadami, które kierują działaniami i argumentacji racjonalizującej te działania (por. Foucault 1991). Richard Bauman i Charles Briggs (2003) wskazują na przesłanki polityczne utrwalające nierówności społeczne we współczesnym świecie i w tworzeniu ideologii wokół nauki określonych języków.

W rozważaniach nad wykorzystaniem ram teoretycznych pochodzących z koncepcji Foucaulta do analiz ekspansywnego rozprzestrzeniania się języka angielskiego na świecie, można postawić następującą tezę: przejawem *gouvernementalité* jest indywidualna chęć czy wręcz potrzeba znajomości języka angielskiego, niejako zinternalizowana przez jednostki i postrzegana w kategoriach wyboru. Zaangażowanie poszczególnych jednostek w nabycie umiejętności posługiwania się językiem angielskim czy wyposażenie w te umiejętności swoich dzieci jest

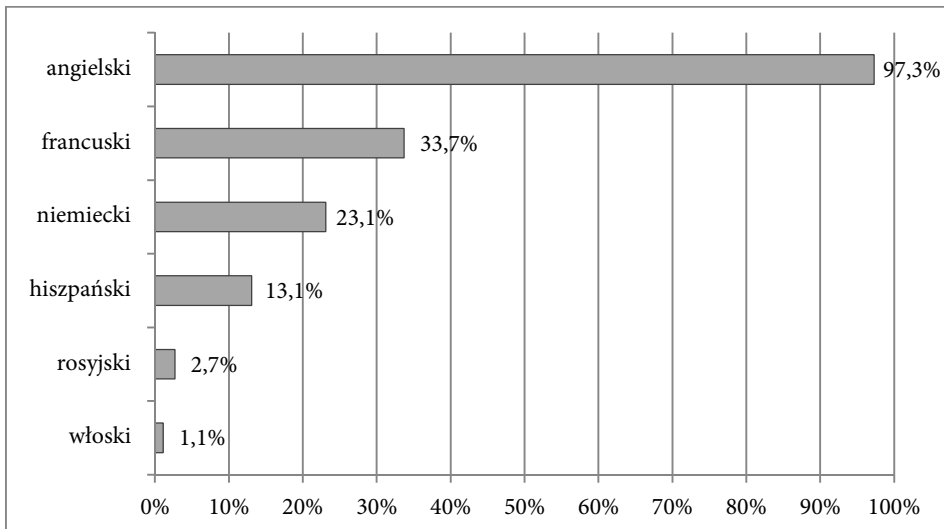
przejawem skutecznego oddziaływania tzw. biowładzy (*biopower*; 1997). Niemniej, podczas gdy biowładza jest ukierunkowana bardziej na ciało, na kontrolę własnej seksualności, zdrowia i produktywności, przekładając się z jednostek na działania i docelowy „dobrostan” całej populacji, tak w przypadku nauki języka możemy mówić o bardziej złożonej, ukierunkowanej na wybór i rolę wyboru (być może iluzorycznego, ale jednak wyboru) „konsumenta w przedsiębiorstwie” i na rynku towarów. Ten rodzaj zmodyfikowanej przez Jamesa Marshalla (1995) koncepcji biowładzy otrzymał miano biznowładzy (*busnower*), będącej „biznokratyczną” formą racjonalności konsumenckiej. Wybór nauki języka angielskiego jest więc zracjonalizowany wymogami szkolnictwa, rynku pracy i polityki międzynarodowej oraz dostępem do nowych technologii i dominującego w ich oprogramowaniu języka. Ważnym pytaniem jest to, na ile jest to wybór iluzoryczny, a na ile rzeczywisty, oraz kto czerpie największe korzyści z tej płaszczyzny racjonalności. Zdaniem Marshalla (1995), rola informacji w społeczeństwie zinformatywowanym jest przejawem i efektem relacji władzy – dokładniej „biznowładzy”, wykorzystującej język mediów i język nowych technologii (w znacznym stopniu jest to język angielski), w celu kształtowania zarówno poszczególnych jednostek, jak i całych społeczeństw. Co więcej, zdaniem Marshalla (1995), wewnątrz neoliberalizmu brakuje miejsca na kwestionowanie istniejących wartości, które są uznane za oczywiste przez jednostki funkcjonujące w ramach neoliberalnej racjonalności politycznej. Rządomyślność można odebrać więc jako neoliberalny sposób dyscyplinowania własnego samostanowienia, w nurcie przystosowanym do obowiązującej racjonalności politycznej. Racjonalności, która widzi korzyści płynące z nauki języka angielskiego. Rozpoczęty w 1999 r. Proces Boloński, mający na celu większą uniformizację i łatwiejszy transfer kompetencji i kwalifikacji między krajami Unii Europejskiej, spowodował konieczność zuniformizowanej certyfikacji egzaminów z języka obcego na studiach wyższych. Jak się okazało, angielski stał się najczęściej wybieranym językiem obcym na tych egzaminach (94%). Na wykresach 1 i 2 przygotowanych na podstawie danych Eurostatu przedstawiono tendencję języka angielskiego do dominacji wśród języków nauczanych w szkołach jako obce, w krajach Unii Europejskiej, w ostatnich latach.

Komisja Europejska zadeklarowała, że do 2020 r. minimum połowa europejskich nastolatków powinna posługiwać się językiem obcym na poziomie samodzielnego użytkowania (w 2012 r. było to 42%). Można to uznać za przejaw rządomyślności w polityce językowej wyznaczającej pewne odgórne standardy. Komisja uznała również, że trzy czwarte piętnastolatków powinno uczyć się co najmniej dwóch języków obcych (w 2012 r. było to 61%) (Szpotowicz 2013). Zdaniem 88% badanych Europejczyków nauka języków obcych jest przydatna w środowisku pracy, zwiększa szanse na atrakcyjniejsze i lepiej płatne źródło utrzymania, pozwala na komunikację z osobami z innych krajów. Czyż nie jest to widoczna racjonalizacja?

Wykres 1. Języki w Unii Europejskiej nauczone jako obce w szkołach podstawowych 2014

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/7/70/Proportion_of_pupils_in_primary_education_learning_foreign_languages%2C_by_language%2C_2014_%28%2B9%29_%28%25%29_YB16-II.png (dostęp: 23.12.2016).

Wykres 2. Nauka języków w europejskich gimnazjach 2014

Źródło: Foreign language learning statistics, Eurostat 2016, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Foreign_language_learning_statistics#Secondary_education (dostęp: 23.12.2016).

Co więcej, aż 98% badanych Europejczyków widzi zasadność nauki języków obcych wśród dzieci (Szpotowicz 2013). Skąd bierze się u nich to przekonanie? Derridon (za Lanshear 1982: 109–111) kwestionuje zawężenie możliwości wolnego wyboru w neoliberalizmie do kilku wąskich kategorii narzuconych przez naciski biurokratycznych grup interesów. Żeby wyjść poza te wąskie ramy iluzorycznego wyboru, możemy powołać się na koncepcję autonomicznego podmiotu, zapożyczonego od Jeana-Francoisa Lyotarda. Podmiot ten zyskuje swą autonomię poprzez wyzbycie się jakichkolwiek powinności wobec społeczeństwa, więc poprzez swoistą ucieczkę od odpowiedzialności za innych (por. Lanshear 1982: 156–157). To rozwiązanie z punktu widzenia Foucaultowskiej racjonalności prowadzi do anarchii i dewiacji, jest więc trudne do przyjęcia. Poznanie programów nauczania pozwala na mapowanie i diagnozowanie przestrzeni, w której następuje wpisanie w jednostkę przyznanego jej indywidualizmu (Lungren 1991; Hamilton 1989). Nastawienie krytyczne, postawa krytyczna czy krytyczna perspektywa to pojęcia składające się na szerszą „świadomość krytyczną” (w oryginale portugalskim – *consciência crítica*; w tłumaczeniu angielskim – *critical consciousness*), zapożyczoną od brazylijskiego pedagoga – Paulo Freire, może być swoistą drogą prowadzącą do możliwego wyzwolenia. Niemniej, nie wystarczy zauważyć, uświadomić sobie i nastawić się krytycznie do zidentyfikowanego zjawiska. Henry Giroux, zajmując się kwestiami walki o edukację w celu uzyskania sprawiedliwości społecznej (1983, 1988), rozróżnia język krytyki od języka możliwości. Według niego, dla skuteczności działania oba te języki powinny występować wspólnie.

Pozostając w optyce krytycznej, można zaryzykować tezę, że neoliberalizm jest następstwem globalizacji, opartej na postkolonialnej dominacji anglojęzycznego centrum skumulowanej własności (por. Piketty 2015; Odrowaz-Coates 2017). Stoi to w sprzeczności z teorią Niklasa Luhmanna (1982), który uważa, że proces globalizacji jest procesem ewolucyjnym, opartym na poszerzeniu możliwości komunikacyjnych i informacyjnych, sprawiając, że w światowym systemie społecznym zanikają tradycyjne hierarchie władzy, brakuje centrum koordynującego czy nadzorującego działania, a zróżnicowanie systemu społecznego ma charakter funkcjonalny. Niemniej, o koncentracji kapitału w rękach wąskiej grupy interesów napisano już dość rozlegle w książce pod redakcją Andrzeja Szablewskiego (2009), wskazując na zamożne anglocentryczne jądro zglobalizowanej własności oraz gorzej rozwinięte peryferie, będące źródłem tańszej siły roboczej, surowców, upustów podatkowych oraz rynków inwestycyjnych i rynków zbytu. Podobnie myśli Adrian Holliday (1994: 4), który wyraźnie odróżnia dominujące centrum rdzennych użytkowników języka angielskiego od peryferii, na których angielski jest językiem dodatkowym. Braj Kachru (1985: 12–15) wzbogaca ten podział na wewnętrzne kręgi wpływów (kraje, w których angielski jest językiem rdzennym), zewnętrzne kręgi wpływów (gdzie angielski jest językiem dodatkowym) oraz kręgi rosnących wpływów (kraje,

w których angielski staje się niezbędnym do komunikacji). Jego zdaniem jest to wyraz nie zrównoważonego rozkładu sił i wpływów między kulturami, do których przynika stale rozprzestrzeniający się angielski. Można przyjąć, że zamożne centrum wykorzystuje rządomyślność, w warunkach gospodarki globalnej, do promowania ekspansji języka angielskiego na świecie, w celu dalszej akumulacji kapitału poprzez bardziej wydajną komunikację, dostępność najlepszych specjalistów na świecie oraz promowanie zuniformizowanych form kultury. Niniejszym stwarza się ludziom warunki do zracjonalizowania swojego zaangażowania w osiągnięcie tych nieuświadomionych celów i konformistyczne nastawienie na akceptację rozprzestrzeniania się języka angielskiego w sferze publicznej. W kontekście europejskim można to zauważyć na płaszczyźnie regulacji polityki edukacyjnej państw unijnych, w wymogach korporacji ponadnarodowych i wymogach konkurencyjnego rynku pracy. Znajomość angielskiego ma coraz większy związek ze statusem społecznym, dostępem do kultury masowej i hegemonią anglojęzycznej popkultury w sferze publicznej. Można zauważyć, że znajomość angielskiego lub jej brak różnicuje dostęp jednostek do dalszych etapów edukacji, do rynku pracy, korzystania z dóbr kultury i mobilności zawodowej czy społecznej, stając się znaczącym czynnikiem inkluzji i ekskluzji społecznej. Robert Kaplan (1987: 139) zauważa hegemonię wpływów certyfikacji EIL (English as an International Language) na dostęp. Robert Phillipson idzie o krok dalej (1992: 166), uważając samą koncepcję EIL za efekt językowego imperializmu, podczas gdy Willard D. Shaw (1981) wyraźnie piętnuje EIL, jako pozostałość po kolonializmie brytyjskim oraz uznaje go za znak imperializmu amerykańskiego. Nie bez znaczenia jest też popularność studiów nad literaturą angielską oraz anglistyki na świecie, utrwalając imperialistyczną rolę państw byłych kolonizatorów (Viswanathan 1989; Ashcroft 1995). Te pozostałości postkolonialne można uznać za kapitał wyjściowy dalszej ekspansji językowej.

Jak twierdzi Thomas Lemke (2011), nie jest możliwe badanie technik władzy bez zidentyfikowania podtrzymującej jej **racjonalności politycznej**, która przejawia się na płaszczyźnie strategicznych gier wolności (podczas których odbywa się manipulacja ideologiczna i nastawienie na wytworzenie odpowiedzialności podmiotowej), na płaszczyźnie rządzenia (rozumianej jako regulowanie zachowania czy wręcz „rząd dusz”) oraz na płaszczyźnie dominacji (czyli ograniczeniu wolności wyboru). Tymczasem, wypada najpierw naszkicować kwestię bardziej podstawowej istotności języka w sferze ludzkich działań i wyborów.

W przestrzeni relacji językowych

Ze zmianami dotyczącymi języków globalnej komunikacji (przypisywanej łacinie, grece, francuskiemu, niemieckiemu, hiszpańskiemu czy portugalskiemu z uwagi

na podboje czy liczebność jego użytkowników) może się kojarzyć pojęcie „zwrot lingwistyczny”/„zwrot językowy”. Ten tzw. *linguistic turn*, dotyczy zmian społecznych i funkcjonuje w sferze teoretycznej już we wczesnej szkole frankfurckiej, w pracach Jurgena Habermasa dotyczących pośrednio związku języka ze zmianą społeczną, w teoriach poznania źródeł wiedzy i „działania komunikacyjnego” (tzw. *communicive action*). Tego zwrotu można doszukiwać się też w pracach Althussera, Pierre Bourdieu, Judith Butler i oczywiście Foucaulta. Język staje się ważnym elementem analizy władzy i zmiany społecznej. Następuje naturalne różniczenie między racjonalnością instrumentalną i komunikacyjną, które kojarzą się z racjonalnością wyboru nauki języka angielskiego. Nie chodzi już bynajmniej o to, czy się go w ogóle uczyć, tylko – w jakim celu.

Język pełni wiele ważnych funkcji. Odnosząc się do myśli Foucaulta, jego podejście do języka potwierdza, że język ma ogromne znaczenie w konstruowaniu, konstytuowaniu i podtrzymywaniu racjonalności podmiotu. Co więcej, niektórzy pedagodzy krytyczni, np. Wolfgang Klafka i Klaus Mollenhauer deklarują, że nowym celem edukacji jest przekazywanie kompetencji do komunikowania się (*communicative competency*) mocno związanej nie z samą umiejętnością mówienia czy pisania, ale z rozszerzoną o samodeterminację, partycypacją w decyzjach demokratycznych i solidarnością społeczną (za: Popkiewicz, Fendler 1999: 76). Habernasowska koncepcja działania komunikacyjnego (1971) składa się ze sposobu wyjaśniania (informacje), rozumienia (interpretacji) i krytyki społecznej (analizy), powiązanych ze sobą w krytycznym podejściu analitycznym. Znajomość języka angielskiego pozwala na dostęp do zdobyczy kultury i nauki z innych krajów oraz do większej liczby źródeł bieżących informacji o wydarzeniach na świecie. Choć angielski jest powszechnie uznanym językiem nauki (Montgomery 2013), to jednak nie wszystkie wynalazki i odkrycia są publikowane w tym języku, prowadząc do znacznych luk w światowej wiedzy (Meneghini, Packer 2007–2008; Guha 1985). Najnowsze badania nad dostępnością wiedzy z zakresu biologii, przeprowadzone przez Uniwersytet w Cambridge, wykazały, że ponad 30% kluczowych publikacji z zakresu badań biologicznych nie było dostępnych w tym języku (Amano *et al.* 2016). Spoglądając na to z odwrotnej strony, wyraźnie widać, aż dwie trzecie publikacji jest dostępnych w języku angielskim, wskazując na jego dominację w świecie nauki. Proponowane reformy nauki w Polsce (2017) też zmierzają w kierunku faworyzacji publikacji w języku angielskim.

Wszelka komunikacja ma na celu wzajemne zrozumienie i osiągnięcie konsensusu. Wzajemne porozumienie/zrozumienie jest nieodłączną częścią języka. Wraz z językiem przenika do naszej świadomości określona wizja społeczeństwa, w której każdy powinien być w stanie legitymizować swoje działania i kwestionować uzasadnienia dawane przez innych. Nawet samorefleksyjność badacza i podstawy reprezentacji językowej są dla Raymond Marrow i David Brown (1994: 7)

podstawą poznania rzeczywistości społecznej, jej wyjaśniania i wiedzy o niej. Mark Poster (1998, 1990) wnosi do dyskusji konfiguracje wymiany informacji oraz „opakowanie” języka (*wrapping of language*). Jego zdaniem, zmiany w tych sferach wpływają na zmianę znaczenia, rekonstrukcję relacji społecznych i redefinicję podmiotu oraz jego relacji z otaczającym go światem. Zanurzenie w języku angielskim płynącym z mediów masowych, z Internetu, wykorzystywania nowych wynalazków technologicznych czy z popkultury, wpływa inwazyjnie na języki narodowe, włączając do codziennego użytku wiele „anglicyzmów” i tworząc swoistą nowomowę, która kształtuje zmiany w postrzeganiu nie tylko języka, ale także szerszej rzeczywistości społecznej, poprzez pryzmat globalizacji i ekspansywnego wpływu języka angielskiego na inne języki narodowe. Podważa się deskryptywną, opisową funkcję języka w kierunku „stawania się” i performatywności. Odczytywanie znaczeń nie jest też wyłączone, jedyne, stałe i niezmiennie. Takie aktywne odczytywanie znaczeń pozwala, przynajmniej w teorii, na chwilowe odłączenie się od istniejących relacji zależności i władzy. Niemniej, podmiot i tak jest już zawsze rezultatem oddziaływań pewnej władzy – jej oddziaływania w określonym kontekście historycznym i kulturowym, więc jego własne wysiłki intelektualne i te zewnętrzne, wobec niego, są wtórnie zdeterminowane i do pewnego stopnia przewidywalne. Należy zastanowić się, czy znajomość języka angielskiego daje nam głos, czy nas ucisza, na ile jest reprezentatywna i wzmacniająca. Czy jest przejawem solidarności, czy może performatywności i na ile te dwie kategorie stają ze sobą w opozycji, a na ile są sobie komplementarne? W poszukiwaniach odpowiedzi na te pytanie z pomocą przychodzi teoria postkolonialna, która idzie drogą oporu bez użycia przemocy, dążąc do wolnego i publicznego wyrażania argumentów racjonalnych (por. Popkiewicz, Fendler 1999: 193). Tu znów pojawia się pojęcie racjonalności...

W przestrzeni postkolonialnej dominacji

Jak donosi David K. Fieldhouse (1989), na początku XX w. 85% świata znajdowało się pod zarządem kolonialnym. Poza pierwotnym źródłem języka angielskiego, tj. Wielką Brytanią, można wyróżnić następujące anglojęzyczne kraje uwikłane w przeszłość kolonialną: USA, Australia, Kanada i Nowa Zelandia. Anglocentryczny wymiar kolonializmu sprawił, że język angielski jest językiem urzędowym wielu dawnych kolonii, obowiązując chociażby na Barbadosie, Bermudach, Falklandach, Fidzi, w Botswanie, Hong Kongu, Erytrei, Ghanie, Gibraltarze, Indiach, Irlandii, Jamajce, Kamerunie, Kenii, Lesoto, Liberii, Malawi, Malcie, Mauritiusie, Mikronezji, Namibii, Nigerii, Pakistanie, Puerto Rico, RPA, Ruandzie, Samoa, Szeszelach, Sierra Leone, Singapurze, Tanzanii, Trynidadzie i Tobago, Ugandzie,

Zambii i Zimbabwe. Według Raji Sekhar (2012) imperializm i kolonializm europejski doprowadziły do hierarchizacji języków, nadając językom kolonizatorów uprzywilejowany status. Raja Sekhar udowadnia też, że brytyjski angielski stał się z narzuconego języka najeźdźcy językiem dominującym w administracji i handlu, a wreszcie językiem prestiżowym, pozwalającym na awans społeczny.

Zdaniem Johna Swalesa (1997) ekspansja tego języka jest zupełnie niemożliwa do zahamowania i już przeszło 1,75 miliardów ludzi na świecie władało tym językiem w 2013 r. Crystal przytacza reprezentatywne dane, które pokazują, że jedna na trzy osoby na świecie jest w stanie komunikować się po angielsku (2012: 155). Istnieją myśliciele, którzy afirmują angielski, uznając go za współczesny odpowiednik łaciny (por. Al-Dabbagh 2005: 3).

Zdaniem Nicka Ceramelli (2012), język angielski jest językiem kanibalistycznym, pożerającym i zawłaszczającym inne języki. Podobnie myśli Tanja Eckert (2004), obawiając się zaniku języków narodowych na rzecz angielskiego. W zasadzie sam Foucault (1980: 54) porównywał europejski system racjonalności i wiedzy do postkolonialnej przewagi politycznej i ekonomicznej kolonizatorów. Anna Odrowąż-Coates (2017) zauważa silnie ugruntowane zależności postkolonialne, podtrzymywane, reprodukowane i wzmacniane przez globalną gospodarkę. O niechlubnej stronie zachodniej modernizacji, uwikłanej w postkolonialne zależności, rozlegle pisze w kontekście Ameryki Łacińskiej Walter Mignolo (2011). Walter Rodney (1973) natomiast uważa, że kapitalizm, a więc i jego neoliberalne wymiary, służy degradacji i rozkwitowi niedorozwoju gorzej rozwiniętych części świata. Być może ta dominacja dotyczy również sfery języka, w której osoby posługujące się językiem wcześniejszych kolonizatorów, myślą i mówią podobnie jak kolonizatorzy, do których pozycji społecznej aspirują. Co więcej, oddanie głosu grupom marginalizowanym nie gwarantuje odkrycia prawdy, gdyż – jak podejrzewają Guatri Spivak (1988) i Ranajit Guha (1982) – poszkodowani posługują się dyskursem zakorzenionym w mentalności uwikłanej w zależności władzy i niezdolnej do wyjścia poza jej ramy, również ramy wyznaczone przez język. Inaczej myśli Antonio Gramsci (1971), poszukując zwiększonej możliwości ucieczki przed dominującym dyskursem właśnie pośród klas w jakiś sposób „poszkodowanych”. W jego odczuciu, uciskany podmiot posiada podwójną świadomość. Z jednej strony reprezentującą wolę rządzących, narzuconą mu przez nich za pomocą dominującej ideologii, którą uznaje za własną i która odpowiada założeniom rządomyślności. Z drugiej strony ten sam podmiot posiada świadomość wynikającą ze swojej niekorzystnej pozycji społecznej, która umożliwia mu bunt i opór. Koncepty Ashis Nandiego (1983) i Frantza Fanona (1967), piszących o kolonializacji umysłów zarówno ludności kolonizowanej, jak i kolonizatorów, którzy przyswajają sobie istniejące podziały i porządek relacji władzy i zależności, można rozciągnąć na sytuację zależności językowych. To od języka zależy w dużej mierze

wiedza o ludach kolonizowanych, będąc wytworem językowych relacji władzy (por. Bipin Chandra Pal 1958; Edward Said 1994). Kachru (1986) i Bill Ashcroft (1995) piszą, że angielski, dla ludności z obszarów byłych kolonii brytyjskich stał się narzędziem władzy, dominacji i elitarnej tożsamości. Ashcroft twierdzi też, że angielski jest językiem elit intelektualnych, chłodnym językiem intelektu, pozbawionym zabarwienia emocjonalnego, podczas gdy języki rdzenne służą raczej do wyrażania emocji i ich użytkownicy posiadają z nimi głęboki związek emocjonalny. Podobne wnioski wyciąga ze swoich badań Kachru (1986), pisząc, że studenci w Bangladeszu nie są w stanie nadążyć za tempem wypowiedzi rdzennego anglisty ani dorównać mu w biegłości, a użytkowanie przez nich angielskiego jest pozbawione emocji i zaangażowania uczuciowego.

Dostęp do publikacji w języku angielskim jest często kontrolowany i ograniczany przez anglojęzyczne centrum postkolonialnego kapitału językowego, które stoi na straży czystości formy i gramatyki, marginalizując badaczy, pisarzy i naukowców, których standard językowy nie przystaje do wysokich oczekiwań. Dostęp do wymiany międzynarodowej, do dzierżenia funkcji w organizacjach ponadnarodowych, radach naukowych, ciałach doradczych czy funkcjach zarządczych zależy od doskonałej znajomości języka. Nawet szanse na udział w transferze niewykwalifikowanej siły roboczej mogą być uzależnione od podstawowej znajomości języka komunikacji międzynarodowej. Pojawiają się głosy, że język angielski traci jednak swoją dominującą aurę, gdyż jest zawłaszczany i przystosowywany do potrzeb i realiów krajów, które nabyły go w procesie globalizacyjnym. Angielski stopniowo traci swoją czystą formę. Bynajmniej nie chodzi tu o niuanse różnic między brytyjskimi, amerykańskimi czy australijskimi odmianami angielskiego, ale o odmiany narodowe z Filipin, Singapuru, RPA, Indii czy Belize. Jak pisze Salman Rushdie (1992), bogactwo i elastyczność języka angielskiego pozwala na to, że ludzie poddani jego oddziaływaniu potrafią go udomowić, przerobić, używać go w bardziej zrelaksowany sposób i wyrzeźbić dla siebie duże fragmenty w jego obrębie. Ashcroft ze współpracownikami (1989) wyróżniają trzy typy społeczności językowych: jednojęzyczne, dwujęzyczne i wielojęzyczne. Pierwsza dotyczy pierwotnych kolonii, w których angielski stał się językiem dominującym i rdzennym. Niemniej jest to inny rodzaj angielskiego, zdeformowany, lokalny dialekt, daleki od standardów brytyjskich. Druga dotyczy dwujęzyczności populacji Kanady, Indii, krajów Afrykańskich czy wysp Południowego Pacyfiku. Trzeci rodzaj to społeczność, w której funkcjonuje wiele różnych języków i dialektów, które nawzajem od siebie zapożyczają, tworząc swoistą mieszanekę języków. Ashcroft ze współpracownikami (1995) opisują procesy, w których autorzy tekstów z państw postkolonialnych zaprzestają pisać we własnych językach i zaczynają pisać w języku angielskim, niemniej zastępują oryginalny, standardowy język angielski, tworząc uznaną za podrzędną własną jego odmianę. Jest to zarazem forma

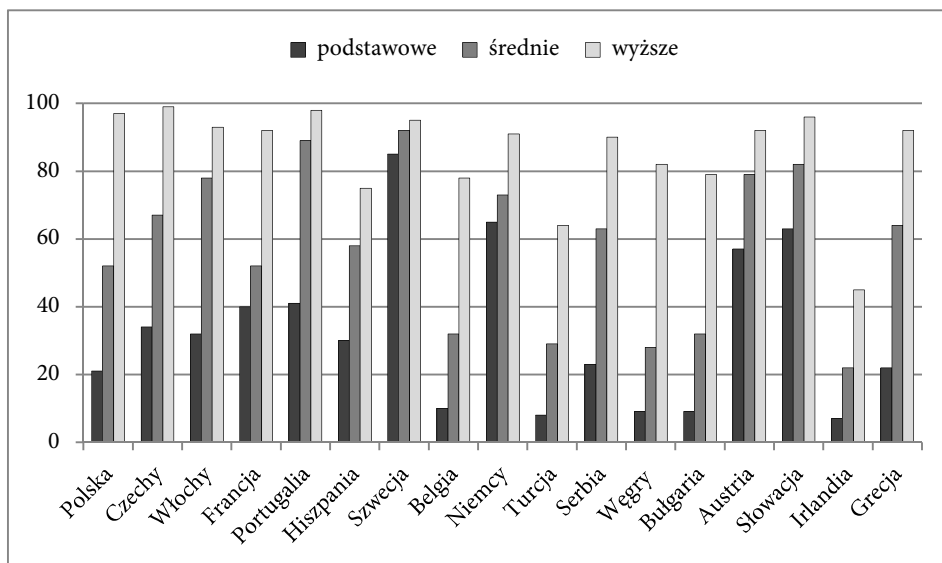
walki z imperialnym wymogiem prawidłowego użycia języka kolonizatora, jak również jego zawłaszczenie przez nowych użytkowników. Jest to forma „dekolonizacji” tego języka. Niemniej, sam fakt jego użytkowania może zostać uznany za akt podporządkowania. Kenijczyk Ngũgĩ wa Thiong’o (1981) po napisaniu wielu dzieł w języku angielskim uznał, że żegna się z tym językiem i zaprzestaje pisania w nim, gdyż jest on „kulturowym grobem” wymazującym z pamięci przedkolonialną historię, kulturę i język, narzucając zastępujące je przesłania postkolonialne, a jednak nadal kolonizujące. Dyskusję nad dominacją języka prowadził także Lawrence Venuti (1995, 1998), w odniesieniu do tłumaczeń. W ostatecznych konkluzjach zauważa on, że tłumaczenie tekstu powinno zawierać jedyny słuszny w jego odbiorze wybór etyczny, czyli odrzucenie strategii dostosowania tekstu do ideału językowego odbiorców i „uzagranicznienie” tłumaczenia pozwalające na zachowanie specyfiki języka i znaczeń, którymi posługiwał się autor w oryginale. Stanowi to odejście od standardów klasycznej translacji, która za punkt honoru stawia sobie czystość formy językowej, języka docelowego. O udomowieniu języka angielskiego w Nigerii piszą Alamin M. Mazrui (2004) i Funso Akere (2009). W szerszym kontekście teoretycznym o zjawisku tworzenia lokalnych wariacji języka angielskiego pisze także Edgar Schneider (2007). Być może towarzyszy temu zjawisku racjonalizacja lokalna i bardziej partykularna, lokalna rządomyślność, stawiająca opór globalizacji.

W przestrzeni różnic klasowych

Gdy myślimy o wysokim poziomie znajomości języka angielskiego, jako charakterystycznym dla określonych grup społecznych i zawodowych, to możemy uznać jego znajomość za jeden z istotnych komponentów wyznaczających status społeczny. Widać to na przykładzie studentów z Bangladeszu, którzy w badaniach nad ich percepcją znajomości języka angielskiego w przeważającej większości uznali, że możliwość prowadzenia rozmów w języku angielskim wpływa na podniesienie ich statusu w oczach innych (Hossain 2013). Oczywiście posługiwanie się tym językiem przez klasy uprzywilejowane przypomina konsumpcję na pokaz Thorstein Veblena (*conspicuous consumption*; 1899). Żeby nie być uznanym za nieobytego pariasa w kosmopolitycznym układzie społecznym neoliberalnej teraźniejszości, należy wykazać się płynną znajomością angielskiego. Stał się on elementem składowym habitusu i doksy klas uprzywilejowanych oraz warunkiem koniecznym dla jednostek aspirujących, by przynależać do tych klas. Tym samym mamy do czynienia z bourdierowską dystynkcją językową (1999), która wychodzi poza ramy sprawności posługiwania się językiem, w tym przypadku językiem obcym, pozwalając na uprzywilejowanie pewnych grup, a wręcz na reprodukcję i utrwalanie

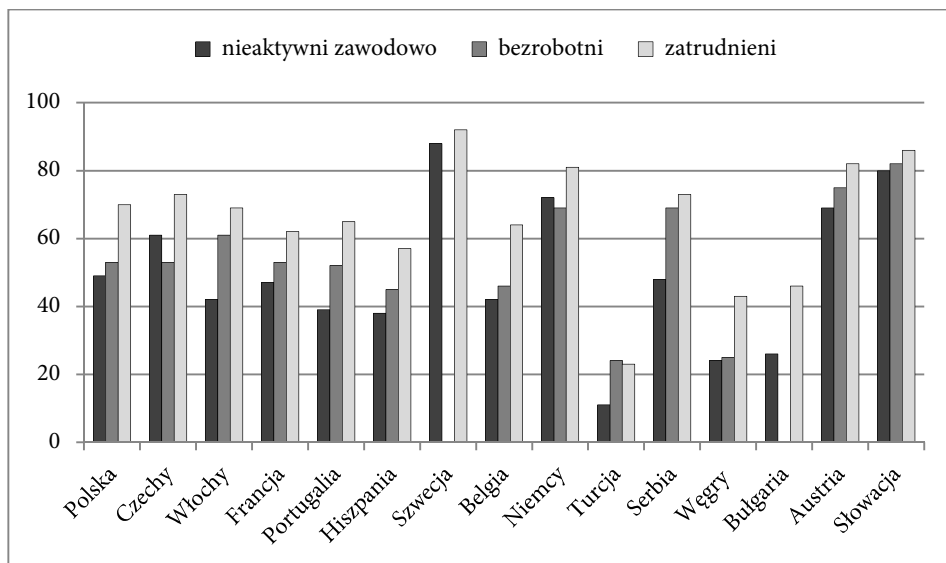
różnic klasowych. W Polsce o klasowym charakterze języka angielskiego pisze chociażby Emilia Szymczak (2014). James Tollefson (1995) upatruje w edukacji językowej największego powodu zróżnicowania społecznego w sensie klasowym. Zauważa także, że polityczne działania w sferze edukacji językowej mogą przybierać charakter celowego planowania zróżnicowania struktury społecznej (Tollefson 1994). Fatima Badry (2011: 91) twierdzi, że współczesna arabska rodzina w krajach blisko-wschodnich nie jest w stanie poruszać się swobodnie w centrach miast bez odpowiedniej znajomości języka angielskiego, która staje się konieczna w centrach handlowych, restauracjach, kinach, obsługiwanych przez anglojęzycznych migrantów. Co więcej rodzice z klas uprzywilejowanych upewniają się, że niania oraz przedszkole i szkoła, które wybiorą dla swoich dzieci, będą „zanurzają je” w poprawnej wymowie i pisowni angielskiej od najmłodszych lat, by potem móc chwalić się wśród znajomych umiejętnościami językowymi swoich pociech.

Różnice klasowe można dostrzec w trakcie analiz danych statystycznych Eurostatu dotyczących wykształcenia (wykres nr 3), którego poziom przekłada się na znajomość języka angielskiego oraz na zakres jego znajomości. Rządomyślne oddziaływanie polityki edukacyjnej widoczne jest na rynku pracy (wykres nr 4) i w kohortach wiekowych, gdzie młodsze roczniki charakteryzują się lepszą znajomością tego języka (wykres nr 5).

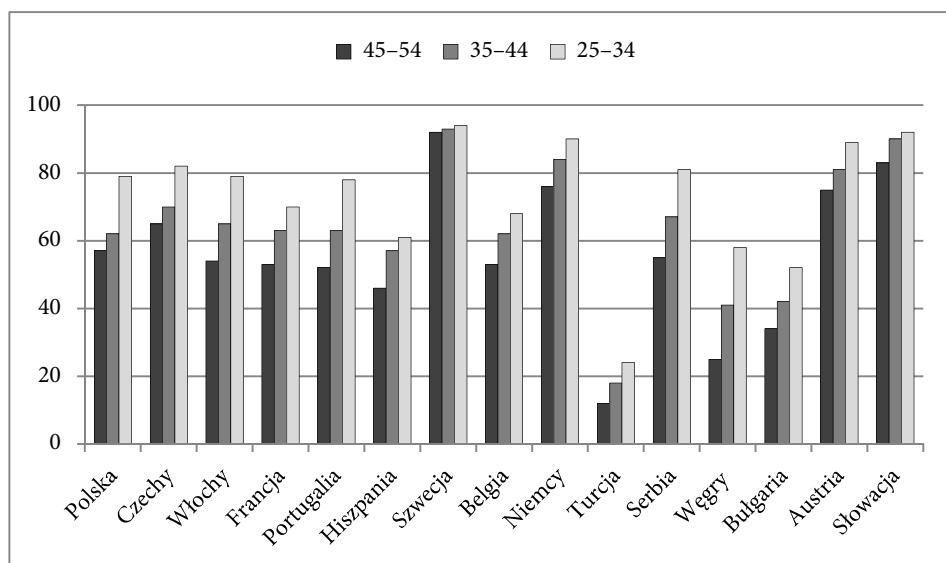
Wykres 3. Wykształcenie a znajomość języka angielskiego w wybranych krajach Unii Europejskiej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Foreign_language_skills_statistics (dostęp: 23.12.2016).

Wykres 4. Zatrudnienie a znajomość języka angielskiego w wybranych krajach Unii Europejskiej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Foreign_language_skills_statistics (dostęp: 23.12.2016).

Wykres 5. Wiek a znajomość języka angielskiego w wybranych krajach Unii Europejskiej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Foreign_language_skills_statistics (dostęp: 23.12.2016).

Posiadanie kompetencji językowych jest niezmiernie ważne w sytuacjach krytycznych, gdy znajdujemy się w sytuacji migracji, uchodźstwa czy przesiedlenia, gdyż predyspozycje komunikacyjne zwiększają nasze szanse na pomyślne przekroczenie granicy czy otrzymanie adekwatnej pomocy (por. Grant, Wong 2003). Przeciwdziałają wtórnej stygmatyzacji i izolacji społecznej, zwiększają możliwości znalezienia zatrudnienia i załatwienia spraw urzędowych. Co więcej, wywołują większą empatię u ludzi, którzy są w stanie nas zrozumieć (por. Andreoni, Rao 2011), i zapobiegają frustracji wynikającej z niemożności skutecznej komunikacji (Gade 1983; Spencers-Rodgers, McGoven 2002). Taka rządomyślna racjonalizacja odpowiada potrzebom mobilnej gospodarki globalnej i nieprzewidywalnej, płynnej rzeczywistości nowego stulecia. Hegemonia pochodząca od rządzących elit społecznych, zorientowanych na potrzeby neoliberalnej gospodarki globalnej, jest organizowana w społeczeństwach kapitalistycznych przez wysoko wykształconych intelektualistów (Torres 1990: 106), którzy w wyniku skutecznej internalizacji przekonania o konieczności nauki języka angielskiego i jego pozytywnej roli są orędownikami propagacji tego języka pośród mas.

Zakończenie

Do analizy rozprzestrzeniania się języka angielskiego w przestrzeni publicznej można wykorzystać zapożyczoną od Foucaulta koncepcję rządomyślności, przekształconą przez Marshalla w biznowładzę, czyli rządomyślność opartą na racjonalności biznesowej, o bardziej rozproszonej, niestałej, zdecentralizowanej naturze, zanurzonej w wynalazkach elektronicznych i elektronicznej komunikacji. Podczas gdy biowładza była totalizująca w swoim ukierunkowaniu na praktyki związane z ciałem (seksualność i zdrowie) i kontrolą populacji, biznowładza jest skierowana na kategorię wyboru – wyboru konsumenckiego, wyboru edukacyjnego i zawodowego, który jest jednak w dużym stopniu wyborem ograniczonym i zawężonym, uwikłanym w nieusuwalne relacje władzy. O relacje władzy pyta między innymi socjologia polityczna, w której to polu zainteresowań można osadzić myśl Foucaulta, zapewniając jej ramy teoretyczne dla szczegółowych pytań badawczych, oscylujących wokół racjonalności i jej implikacji politycznych, zakorzenionych w ideologii dotyczącej klasy, rasy, płci i perspektywy porównawczej. Postrzeganie ekspansji języka angielskiego wyłącznie w pozytywnym świetle byłoby właśnie przejawem oddziaływania racjonalności, opartej na dominujących przesłankach ideologicznych. Afirmowana przez Paula Freire’a świadomość krytyczna takowej zależności jest warunkiem wyrznięcia poza wszechobecne pułapki ideologiczne w poszukiwaniu ontologicznej głębi poznawczej.

Literatura

- Akere F., 2009, *The English Language in Nigeria: The Sociolinguistic Dynamics of Decolonization and Globalization* [w:] W. Adegbite, B. Olajide (eds.), *Reinventing the English Language in Nigeria in the Context of Globalization and Decolonization*, Lagos: Olive tree Publishing Venture.
- Al Dabbagh A., 2005, *Globalism and the universal language*, English Today, no. 21(2).
- Althusser L., 1971, *Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation)*. *Lenin and Philosophy and Other Essays*, New York: Monthly Review Press.
- Althusser L., 1976, *Positions*, Paris: Les Éditions sociales.
- Amano T., González-Varo J.P., Sutherland W.J., *Languages Are Still a Major Barrier to Global Science*, 29.12.2016, <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pbio.2000933> (dostęp: 10.01.2010).
- Andreoni J., Rao J.M., 2011, *The power of asking: How communication affects selfishness, empathy, and altruism*, Journal of Public Economics, no. 95(7–8).
- Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H., 1989, *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*, New York: Routledge.
- Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H., 1995, *The Postcolonial Studies Reader*, London: Routledge.
- Badry F., 2011, *Appropriating English: language in identity construction in the United Arab Emirates* [w:] A. Al-Issa, L.S. Dahan (eds.), *Global English and Arabic*, Bern, Switzerland: Peter Lang.
- Bauman R., Briggs C.L., *Voices of modernity: language ideologies and the politics of inequality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu P., 1999, *Language and Symbolic Power* [w:] A. Jaworski, N. Coupland (eds.), *The Discourse Reader*, London: Routledge.
- Burchell G., 1993, *Liberal Government and Techniques of Self*, Economy and Society. Special Issue: Liberalism, Neo-liberalism and Governmentality, no. 22(3).
- Burchell G., Gordon C., Miller P., 1991, *The Foucault Effect: Studies in Governmentality – With Two Lectures By And An Interview With Michel Foucault*, Chicago: University of Chicago Press.
- Ceramella N., 2012, *Is English a Killer Language Or an International Auxiliary? Its Use and Function in Globalised World*, International Journal of Language, Translation and Intercultural Communication, no. 1(1).
- Chakrabarty D., 2000, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton: Princeton University Press.
- Crystal D., 2012, *A global language* [w:] P. Seargeant, J. Swann (eds.), *English in the world: History, diversity, change*, Milton Keynes–New York: Routledge.
- Didar H., 2013, *The Impact of English Language on the Lifestyle and Behavior of Tertiary Level Students in Bangladesh: Case Study Jahangirnagar University*, Global Journal of human Social Science Linguistics & Education, no. 13(10).
- Eckert T. et al., 2004, *Is English a 'Killer Language'? The globalization of a Code*, eHistLing, no. 1.
- Fanon, F., 1967, *Black Skin, White Masks*. New York: Grove Press.
- Fieldhouse D.K., 1989, *The Colonial Empires*, London: MacMillan.

- Foucault M., 1980, *George Canguilhem: philosopher of error*, Ideology and Consciousness, no. 7.
- Foucault M., 1982, *Afterword: The Subject and Power* [w:] *idem*, *Beyond Structuralism and Hermeneutics*, eds. H. Dreyfus, P. Rabinow, Chicago: The Harvester Press.
- Foucault M., 1991, *Questions of Method* [w:] G. Burchell, C. Gordon, P. Miller (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality – With Two Lectures By And An Interview With Michel Foucault*, Brighton: Harvester Wheatsheaf.
- Foucault M., 1997, *The Birth of Biopolitics* [w:] *idem*, *Ethics: Subjectivity and Truth*, ed. P. Rabinow, New York: The New Press.
- Gade D.W., 1983, *Foreign Languages and American Geography*, *The Professional Geographer*, no. 35(3).
- Giroux H., 1983, *Theory and Resistance in Education*, South Hadley (MA): Bergin Garvey.
- Giroux H., 1988, *Teachers and Intellectuals: Toward a Critical Pedagogy of Learning*, South Hadley (MA): Bergin Garvey.
- Gramsci A., 1971, *Selections from the prison notebooks*, London: Lawrence and Wishart.
- Grant R.A., Wong S.D., 2003, *Barriers to literacy for language-minority learners: An argument for change in the literacy education profession*, *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, no. 46(5).
- Guha B., 1985, *Study on the language barrier in the production, dissemination and use of scientific and technical information with special reference to the problems of the developing countries*, Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- Hamilton D., 1989, *Towards a theory of schooling*, London: Falmer Press.
- Holliday A., 1994, *The House of TESEP*, *ELT Journal*, no. 48(1).
- Jan-Mohamed A., 1985, *The economy of Manichean Allegory: The function of racial difference in colonialist literature*, *Critical Enquiry*, no. 12.
- Kachru B., 1985, *Standards, codification and sociolinguistic realism: the English language in the outer circle* [w:] R. Quirk, H.G. Widdowson (eds.), *English in the World: Teaching and Learning the Language and Literatures*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kachru B., 1986, *The power and politics of English*, *World Englishes*, no. 5(2–3).
- Kaplan R., 1987, *English in the language policy of the Pacific Rim*, *World Englishes*, no. 6(2).
- Lankshear C., 1982, *Freedom And Education*, Auckland: Milton Brookes.
- Lemke T., 2002, *Foucault, governmentality, critique*, *Economics, Culture & Society*, no. 14(3).
- Lemke T., 2011, *Beyond Foucault: from biopolitics to the government of life* [w:] U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke (eds.), *Governmentality: Current Issues and Future Challenges*, London: Routledge.
- Luhmann N., 1982, *The Differentiation of Society*, New York: Columbia University Press.
- Lungren U., 1991, *Between education and schooling: Outcomes of adiachronic curriculum theory*, Greelong Australia: Deakin University Press.
- Lyotard J.F., 1993, *Political Writings. Trans. Bill Reading and Kevin Paul*, Minnesota: University of Minnesota Press.
- Marrow, R., Brown D., 1994, *Critical theory and methodology. Contemporary social theory*. London: Sage.
- Marshall J., 1990, *Foucault and Educational Research* [w:] S. Ball (ed.), *Foucault And Education: Disciplines And Knowledge*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Marshall J., 1995, *Foucault and Neoliberalism: Bio-power and Busno-power* [w:] A. Neiman (ed.), *Philosophy of Education*, Illinois: Philosophy of Education Society.

- Marshall J., 1996, *The Mode of Information and Education: Insights on Critical Theory from Michel Foucault* [w:] T. Popkewitz (ed.), *Critical Theory in Educational Discourse*, Durban: Heinemann.
- Mazrui A.M., 2004, *English in Africa after the cold war*, Clevedon: Multilingual Matters.
- Meneghini R., Packer A.L., 2007, *Is there science beyond English?*, EMBO Reports, no. 8(2).
- Mignolo W., 2011, *The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options (Latin America Otherwise)*, London: Duke University Press.
- Montgomery S.L., 2013, *Does science need a global language?*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Nandy, A., 1983, *The intimate enemy: Loss and recovery of self under colonialism*. New Delhi: Oxford University Press.
- Ngũgĩ wa Thiong'o, 1981, *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature*, Portsmouth, NH: Heinemann.
- Oakeshott M., 1962, *Rationalism in politics*, London: Methuen.
- Odrowąż-Coates A., 2015, *Fatamorgana saudyjskiej przestrzeni społeczno-kulturowej kobiet. Płynne horyzonty socjalizacji, edukacji i emancypacji*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Odrowąż-Coates A., 2017, *Revisiting power and supremacy in the post-colonial world. Globalization as a refined phase of colonization* [w:] A. Odrowąż-Coates, S. Goswami (eds.), *Symbolic violence in socio-educational contexts. A post-colonial critique*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Pal B.C., 1958, *The soul of India: A constructive study of Indian Thoughts and Ideals*, Calcutta: Yagayatri Prakashak.
- Phillipson R., 1992, *Linguistic Imperialism*, Oxford: Oxford University Press.
- Piketty T., 2015, *Kapitał w XXI wieku*, tłum. A. Bilik, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Popkewicz T.S., Fendler L., 1999, *Critical theories in education. Changing terrains of knowledge and politics*, New York: Routledge.
- Poster M., 1989, *Critical Theory and Poststructuralism: In search of a context*, Ithaca: Cornell University Press.
- Poster M., 1990, *The Mode of Information*, Cambridge: Polity Press.
- Rodney W., 1973, *How Europe Underdeveloped Africa*, Oar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Rushdie S., 1992, *Imaginary Homelands*, London: Granta Books.
- Said W.E., 1994, *The World, The Text and The Critics*, London: Faber & Faber.
- Schneider E., 2007, *Postcolonial English: Varieties around the world*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sekhar R., 2012, *Colonialism and imperialism and its impact on English Language*, Asian Journal of Multidimensional Research, no. 1(4).
- Shaw W.D., 1981, *Asian students attitudes towards English* [w:] L.E. Smith (ed.), *Readings in English an International Language*, Oxford: Pergamon Press.
- Spencer-Rodgers J., McGovern T., 2002, *Attitudes toward the culturally different: the role of intercultural communication barriers, affective responses, consensual stereotypes, and perceived threat*, International Journal of Intercultural Relations, no. 26(6).
- Swales J.M., 1997, *English as Tyrannosaurus rex*, World Englishes, no. 16(3).
- Szablewski A., 2009, *Migracja kapitału w globalnej gospodarce*, Warszawa: Difin.

- Szpotowicz M., 2013, *Polityka językowa w Europie. Raport analityczny*, Warszawa: Instytut Badan Edukacyjnych.
- Szymczak E., 2014, *(Nie)znajomość języków obcych a problem nierówności społecznych*, Studia Edukacyjne, nr 32.
- Tollefson J.W., 1994, *Planning language, planning inequality: language policy in the community*, New York–London: Longman.
- Tollefson J.W., 1995, *Power and Inequality in language education*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Torres C.A., 1990, *The Politics of nonformal in Latin America*, New York: Praeger.
- Veblen T., 1899, *The theory of the Leisure Class: An economic study of evolution of institutions*, New York: MacMillan.
- Venuti L., 1995, *The Translator's Invisibility*, New York: Routledge.
- Venuti L., 1998, *The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference*, London–New York: Routledge.
- Viswanathan G., 1989, *Masks of Conquest: Literary Study and British Rule in India*, New York: Columbia UP.